

'הסימן היהודי' בפורטוגאל

ראובן פיינגולד

א. הכנסייה ומדיניות 'הסימן' בפורטוגאל

הועידה הלאטראנית הרביעית, שהתכנסה ברומא בשנת 1215 ביוזמת האפיפיור אינוקנטיוס השלישי, החליטה: שהיהודים באירופה הנוצרית יהיו חייבים לגור בשכונות נפרדות משכניהם הנוצרים, 'לשאת לבוש וסימנים מיוחדים'¹ ולהיבדל משאר חלקי האוכלוסייה. הוראות ועידה זו, המושתתות על 'חוק הקאנוני', הועברו מייד אל שליטי אירופה, וכיניהם אל מלך פורטוגאל. האפיפיור ביקש מהמלכים לאמץ לאלתר את ההחלטות הללו, בתקווה שהציות להן יקבע את הסמכות הדתית כסמכות עליונה.²

רוב החלטות הועידה הזו התקבלו מלכתחילה באהדה על-ידי האצולה הלזויטאנית, כיאה למעמדות שחשו עצמם עליונים על שאר חלקי האוכלוסייה, שהיתה חברה הירארכית והושתתה על האצולה והכנסייה. אולם דומה, שלא כל המלכים התלהבו מההחלטות על 'ההפרדה לשכונות' ו'הסימן היהודי', ותגובתם לצעדי אינוקנטיוס נעו מקצה אחד לשני. אפשר לומר במידה רבה של ודאות, שעד לימי המלך דון אפונסו הרביעי (1325-1357), ניסו השליטים — מי יותר ומי פחות — להתעלם בכל יכולתם מן ההחלטות הכנסייתיות, ואף ניהלו מדיניות אנטי-קריקאלית, שהצטיינה בביקורת נוקבת, כלפי אנשי הכנסייה, הן המקומיים והן אלה ברומא. אפונסו הרביעי, אשר לא רצה כלל להסתכסך עם חברי המועצות, ובעיקר עם הסמכות הדתית במלכותו, היה השליט הראשון בפורטוגאל שהוציא לפועל ללא קושי את הקו המדיני של הכנסייה וידרש מכל היהודים שבמלכותו לחבוש כובע צהוב, שישמש בתור אות קלון.³

ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

תורת הפרופ' ח' ביינארט שקרא את המאמר והעיר לי הערות מועילות.

1 המונחים 'הסימן היהודי', 'אות הקלון' או 'הסימן' במאמר זה מכוונים אל הסמל המשפיל שהוכרחו יהודי פורטוגאל לשאת על בגדיהם מן המאה ה"ג עד השמד הגדול בשנת רנ"ז. אחרי 1497 נשאו את 'הסימן היהודי' בעיקר יהודים שהגיעו לפורטוגאל מארצות אירופה וצפון-אפריקה.

2 היסטוריונים יהודים על הועידה הלאטראנית הרביעית — ראה: בארין, כרך ד, עמ' 5-12; קיש, עמ' 89-146. על 'הסימן היהודי' בספרד הנוצרית — עיין: ביינארט, מגורי, עמ' 61-85; ביינארט, הסימן, עמ' 29-41. היסטוריונים נוצרים על ועידה זו — ראה: מנדס דוס רמדיוס, כרך א, עמ' 122 ואילך, עמ' 364 ואילך; אלמיידה, כרך א, עמ' 481, כרך ב, עמ' 275; לייטה די וואסקונסלוס, כרך ד, עמ' 88.

3 הנוסח הנפוץ ביותר של הצו של אפונסו, בתעודות הלשכות המלכותיות, הוא: 'mandou que

ב. נשיאת 'הסימן' בראי החקיקה המלכותית

מועט ומקוטע ביותר הוא המידע הכלול ב'החקיקה המלכותית הפורטוגאלית' (Ordens do Reyno) על הוראות השימוש ב'הסימן היהודי' על בגדי יהודים. אמנם ברור מן התיעור, שלא פעם התעוררו ויכוחים חריפים במסגרת דיוני 'מועצות העם' (Conselhos) בדבר 'הסימן' שעל היהודים לשאת והועלו בהן הצעות שונות כדי לנסות 'לפטור' (או 'להכריח') אותם לשאת את הסימן. המלכים השתתפו תכופות בדיונים אלו ונדרשו להסביר את מדיניותם ואף להצדיק בפני הנוכחים מדוע הם מעוניינים לפטור את היהודים משימוש בטלאי הצהוב (מאוחר יותר האדום). כך, למשל, נימק זאת המלך דון פדרו הראשון (1357-1367), שהתנגד בכל תוקף לנשיאת 'הסימן היהודי':

אני מחייב לשאת 'סימן' [יהודי] לאנשים מעטים בלבד בהשוואה למה שמתרחש במקומות אחרים ובארץ זו [פורטוגאל], ועל כך יש להתכרך ולא להצטער, שכן אין במלכות [פורטוגאל] יותר מעשרה יהודים הנושאים את הסימן.⁴

מדברי המלך משתמע, שהעיקר בעיניו היה לצאת ידי חובת הפקידות הבכירה. במרוצת השנים המשיכו השליטים הלוויזטאנים להעלים עין מחוק זה ולהעניק ליהודים עשירים, שתמכו כספית בהוצאות הכתר, 'פטור' מנשיאת הסימן. לפי המקורות, ב־20 ביוני 1371 פטר המלך דון פרנאנדו הראשון (1367-1383) שני יהודים תושבי ליסבון, יוסף רומאן (Joseph Romão) וסאפאטארי (Capatari?), מלשאת את 'הסימן' על בגדיהם, 'כפי שנהגו לשאת שאר יהודי המלכות'.⁵ 'פטורים' דומים ונימוקים זהים ניתנו לעוד שני יהודים מליסבון, שעסקו בגביית מסים בעבור האוצר: יצחק בלאמי (Belamy) ואדם אלמיליבי (Adão Almilibi).⁶

התושבים הנוצרים לא ראו בעין יפה את ההקלות והפטורים שהעניקו השליטים ליהודים והביעו בגלוי, בהודמנויות רבות, את אי־שביעות רצונם ואכזבתם מן

⁴ 'תולדות היהודים בפורטוגאל' — ראה: מנדס דוס רמדיוס, עמ' 366; קייזרלינג, עמ' 20; פימנטה פרו, עמ' 65 ואילך; ליפינר, זמנס, עמ' 61-65. על המדיניות בסוגיה זו בפורטוגאל עד ימי אפונסו הרביעי בהשתקפותה בחוקי פורטוגאל — ראה: ארכיון, החוקים, דף 133ב.

⁵ ראה: חקיקת אפונסו, ספר שני, כותרת LXVI.

⁶ ראה: ארכיון, צ'אנסלריה, של המלך דון פרנאנדו, ספר רביעי, דף 4.

⁷ על שני גובי המיסים האלה — עיין: ארכיון, צ'אנסלריה, ANTT, Gaveta 10, maço 12, documento No 17 fols. 1-2 v. ראוי לציין שהיסטוריונים אחדים, כגון פורטונאטו די אלמיידה ומנדס דוס רמדיוס, חושבים ששני גובי המיסים האלה פעלו בימי מלכותו של אפונסו הרביעי, אך אינם מביאים הוכחות לכך. התעודה המצויה במסמכי הלשכה המלכותית של פרנאנדו הראשון נראית לי אמינה הרבה יותר, שהרי שם כתוב במפורש: 'D. Fernando Rei de Portugal e do Algarve' והשווה: אלמיידה, כרך ב, עמ' 290; מנדס דוס רמדיוס, עמ' 367.

המלכים. בשנת 1371 התבקש דון פרנאנדו הראשון על-ידי הקורטס של ליסבון: 'לא להעניק יותר כתבי פטור מן הסימן ליהודי העיר, ואם ניתנו כבר [כתבים] אלה תוקפם יפוג'.⁷ ככל הנראה, הלחץ והבקשות הבלתי פוסקות של הקורטס לא תמיד הועילו, שכן בדיוני 'הקורטס של איבורה' בשנת 1385 שוב חזר הנושא לסדר-היום, אך המלך ז'ואן הראשון, יורשו של דון פרנאנדו, קבע בפעם זו: 'שהיהודים אכן ישאו את הסימן כפי שהיו מצוים'.⁸

בימי שלטונו של המלך ז'ואן הראשון (1384-1433) נעשתה המדיניות בדבר 'הסימן היהודי' הרבה יותר קשוחה ובלתי מתפשרת. אסמכתאות לכך מופיעות בשפע ב'החקיקה הפורטוגאלית'. בספרי הלשכה המלכותית של ז'ואן הראשון מצויה הוראה כתובה, המלמדת בבירור על הקו הנוקשה שניהל מלך זה. במסמך נאמר:

ב-20 בפברואר 1429 ה'קורטס' של העיר איבורה מסר למלך ז'ואן, שהיהודים החיים בתחומי מלכותו אינם נושאים את ה'סימנים' (sinaaes) שעליהם לשאת. ואם הם כבר נושאים אותם, אלה [הסימנים] הם קטנים עד כי קשה לראותם. אחרים נושאים סימן בן שתיים או שלוש רגליים [קודקודים] ולא יותר. לעיתים, סימניהם אינם תפורים, ומצויים במקומות נמוכים שקשה להבחין בהם, או שהיהודים מכסים אותם באופנים שונים כדי שהנוצרים לא יגלום, דבר שגורם סכנה גדולה ונזק רב לעם. מלך זה קבע, שכל יהודי המלכות יתפרו על בגדיהם, בגובה החזה ומעל הבטן, 'סימנים אדומים' (sinaaes vermelhos) בני שש רגליים כל אחד. 'סימנים' אלה ייענדו בגלוי על הבגדים, מעל ה'סימנים' [הקטנים] ועליהם להיות גדולים כחותמת עגולה (seello redondo) [...] וכל מי שלא ישא סימן מעין זה, יאבד את מלבושו שלבש באותה שעה ואף יוחזק במאסר, לפי רצון המלך. כל יהודי שישא 'סימן' קטן מגודל החותמת, או ישא אותו תלוי ולא תפור, או מתחת לבטן, או מכוסה [...] וכו', יאבד את בגדיו ויאסר בבית-הכלא 15 יום. חצי מבגדיו ינתנו למלשין עליו, ואילו מחציתם השנייה של הבגדים תושלך למעיינות, לגשרים ולרחובות, שבהם נמצאו.⁹

שאלות רבות מעורר הקטע שצוטט, אך מסקנה אחת ברורה: היהודים ניסו להימנע מלשאת את 'אות הקלון' או להסתירו בכל דרך אפשרית.

ראשית — מהתעודה קשה לדעת מהם 'סימנים' בני שתיים או שלוש רגליים: קשה לדמיין 'סימן' בן שני קצוות, וכן לא ברור אם בשלושה קצוות הכוונה למשולש.

שנית — השינוי בצבעי הסימנים, מצהוב לאדום, עונה לשני טיעונים, שמטרתם

7 עיין: ארכיון, קורטס, כרך א, עמ' 218; וגם שם, עמ' 121 (קורטס, כרך א, מסמך 6: ארכיון, תוספת, כרך א, מסמך 6, דף 211).

8 עיין: חקיקת אפונסו, ספר שני, פרק LXXXVI.

9 ראה: חקיקת אפונסו החמישי, ספר שני, פרק LXXXVI.

אחת: (א) להבליט יותר את הניגוד שבין הסימן לבגד (ב) להזהיר היטב את הנוצרים מן האויב המסוכן המתגלם בדמות היהודי.

שלישית — קשה לשער מדוע בין העונשים שהטיל הכתר על אי־נשיאת ה'סימן' אין כל זכר לקנסות, כפי שהיה נהוג בהוראות אחרות שאישרו מלכי פורטוגאל.¹⁰ רביעית — המלשין היה זוכה בחצי מן הבגדים שהוחרמו מן היהודי, ואילו החצי השני הושלך במקום הימצאם, לרחובות, לגשרים ולמעיינות, משום שמדיניות זו של הכתר באה לעודד התארגנות של מעין רשת הלשנות פעילה ומפותחת של חבורות 'סוכנים' ומשתפי־פעולה' שסיפקו מידע תמורת פיצוי כספי. השלכת בגדים למקומות ציבוריים באה כדי לסייע למספר הגדול של עניים, ששוטטו בסימטאות ליסבון ובישובים הסמוכים ושחיו בתנאים קשים.¹¹

צויין עוד כי רוב המקורות ששרדו על 'הסימן היהודי' הם כתבים 'משפטיים' והמקור החזותי היחיד המאפשר לבדוק כיצד נראה אותו 'סימן' מצוי בכנסית 'סאן ויסנטה די פוֹרָה' (São Vicente de Fora), זהו פאנל המציג קשת רחבה של דיוקנאות אישים שהיוו את החברה הלוזיטאנית בימי הביניים.¹²

ג. החמרות ופשרות במדיניות — 'פרשת סאנטארם'

החמרה מסוימת במדיניות נשיאת ה'סימן היהודי' החלה במלך דון ז'ואן הראשון, סביב שנת 1429. הויכוח שהוא ניהל עם ה'קורטס של איבורה' בא לידי ביטוי ב'פרשת סאנטארם'. בסאנטארם נוסדה אחת הקהילות היהודיות הראשונות בפורטוגאל ובשכונה היהודית בה הוקם בית־הכנסת העתיק ביותר במדינה. ב־9 במאי 1443, ארבע־עשרה שנה אחר פירסום הפקודות של המלך בעניין 'הסימן היהודי', הגישה קהילה זו מכתב חריף למלך ז'ואן, ובו הביעה את מורת־רוחה מן ההתנפלויות על יהודים שנשאו את ה'סימן'. במכתב שפירסמה הלשכה המלכותית של המלך דון אפונסו החמישי, נכדו של ז'ואן, צויין במפורש:

קהילה היהודית בסאנטארם מגישה מכתב לדון ז'ואן הראשון ובו היא מדווחת לו, שכמה מיהודי הקהילה (ז'ודיאריה) התהלכו ברחובות העיר ובכיכרותיה עם סימניהם כמצווה בחוק. אולם שעה שעסקו בדברים אחרים — לא במודע, לא

10 השווה תעודה זו עם תעודה מלשכת אפונסו החמישי, שבה כלול עונש של קנסות — לעיל, הערה 9.

11 על מדיניות הסעד בפורטוגאל והסיוע לעניים בימי־הביניים אין כאן מקום להרחיב. ויקטור ריביירו פירסם סדרת מאמרים על נושא זה בראשית המאה — ראה: ריביירו (במקומות הרבה); סילבה־קורויה (הרצאה בכנס בליסבון ב־1944).

12 הפאנלים שבכנסייה זו, שיוחסו לצייר המלכותי נגו גונסאלבס (Gonçalves), מוצגים ב'המוזיאון הלאומי לאמנות עתיקה' בליסבון — ראה: ליפינר, זמנס, עמ' 63. על חיי הצייר ויצירתו — ראה גם: פיג'ירדו, כךך א; סאראיבה; גוסמאן; ויאירה־סאנטוס.

מתוך חוסר רצון ואף לא מתוך כוונה רעה — סימניהם התכסו מעצמם, עלו וירדו מתוניהם עד שקשה היה לזהות את יהדותם. עוד הוסיפו היהודים, שהאלקאידי (alcaide) של העיר ואנשיו עצרו אותם, החרימו את בגדיהם וכו'. עוד הם [טענן] שהמעשה גרם להם נזק רב, וכי"ב. המלך ציווה להפסיק לאלתר את ההתעללויות. סאנטארם, 9 במאי 1443.¹³

מקור זה מלמד, כי במהלך התקריות הציבור היהודי לא שתק אלא ביקש את התערבות השליט; כי קשה היה ליהודים לשמור על 'הטלאי היהודי' תלוי על בגדיהם שעה שעבדו, נסעו או טיילו מחוץ לבתים; כי בעלי תפקידים בכירים, כגון האלקאידי וחברי מועצה, או סתם תושבים, ניצלו את הסיטואציה כדי להסית את הרוחות ולעורר אי-סדר ותקריות בקרב האוכלוסייה המקומית. ולבסוף, עמדת מלך פורטוגאל במקרה זה אינה מפתיעה: זו היתה התנהגות אופיינית לו במקרים דומים של היתקלויות עם חברי הקהילה.¹⁴

דומה שאפונסו החמישי היה מוכן להתפשר בעניין 'הסימן היהודי', אך תמיד הזכירו לו המשתתפים בקורטס שעליו להקפיד על החלטות הכנסייה. ימי שלטונו היו קשים לעם ישראל, ובמהלכם אירעו תקריות חמורות למדי בין נושאי תפקידים ציבוריים ופשוטי עם ובין יהודים על רקע 'הסימן'. יהודי קהילות אסטרמוז (Estremoz) ואיבורה התלוננו בלי הרף בפני מלך זה, שהאלקאידי ואנשיו התעללו בהם, הסגירום בבית-הכלא ללא שום הצדקה, רק 'משום שסימניהם אינם תפורים על בגדיהם, נמצאו גבוה או נמוך [...] ועוד'. כ-11 בפברואר וב-14 באפריל 1475 — באמצעות מכתבים מלכותיים — ציין המלך אפונסו החמישי: 'מדי פעם מופיעים יהודים עם סימניהם [כשהם] קרועים או לא תפורים, אבל בכל זאת [ציווה] שאין להציק להם, אין להסגירם, ואין להטיל עליהם קנסות'.¹⁵ מכתבים אלה, שניתנו ב-1475, אושרו רק בשנת 1485, בידי המלך דון ז'ואן השני.

למעט מקרים מסויימים של מדיניות מלכותית מתפשרת, נודעו גם מקרים אחדים, בעיקר בימי אפונסו החמישי (1438-1481) ויורשו ז'ואן השני (1482-1495), שבהם קיבלו יהודים 'פטור מלא' מנשיאת 'הסימן' המשפיל. בין היהודים שזכו לפטור המרבי היו גובי מיסים (rendeiros fiscais) נודעים, ששירתו את הכתר, וסביר כי השיגו את הפטור כתמורה לנאמנותם ולמסירותם בגביית כספי האוצר. חצרנים ופקידים בכירים יהודים גם היו פטורים מלשאת את 'הסימן' ברחובות העיר ובמשך כל עת שהייתם בנסיעות ארוכות בתפקיד, כמו כן ביומיים הראשונים לאחר שהגיעו ליעד

13 ראה: ארכיון היסטורי, כרך III, עמ' 423; השווה: ליפנר, אינקוויזיציה, עמ' 94.

14 מתוך שיקולים פוליטיים ואינטרסים כלכליים, הגנו שליטי פורטוגאל תמיד על קהילות היהודיות. פעולת ההגנה הבולטת ביותר נעשתה על-ידי המלך מנואל הראשון בזמן 'פרעות ליסבון בפסח 1506'. על כך מעידים מקורות יהודיים ונוצריים — ראה: ירושלמי, פרעות. נספח ב, (מסמכים 1-8), עמ' 81-91.

15 ראה: ארכיון, צ'אנסלריה של המלך ז'ואן השני, ספר כב, דפים 130ב, 164א.

שליחותם. דוגמה מעניינת לכך הוא היהודי מְשטרָה אברהם (Mestre Abram), רופאה הפרטי של הנסיכה דוניה ביאטריס, גיסת המלך אפונסו החמישי, שפטרה אותו מן 'הסימן' כאות הוקרה על מקצועיותו.¹⁶

אחד האישים הנודעים שזכו לפטור מן 'הסימן היהודי' היה ר' יצחק אברבנאל — הפרשן, הפילוסוף והמדינאי (1437-1508), שפעל בחצרות המלכים אפונסו החמישי וז'ואן השני. חוקר פורטוגאלי של תולדות הפילוסופיה, ז'ואקים די קארבאליו, ציין כמה תכונות שבזכותן השיג אברבנאל הטבות מן הכתר:

[...] ר' יצחק אברבנאל לא חי בשביל הצר והמקודש של יחסים חשובים ואינטרסים מעורפלים של מלווים בריבית, של סוחרים ושל בעלי-מלאכה החיים בליסבון. בהיותו בעל אמצעים, עסק במסחר גדול ובהלוואת כספים למדינה. בתור יועץ המלך דון אפונסו החמישי קשר קשר הדוק עם האצולה הפורטוגאלית הבכירה ואף זכה לפריבילגיות יוצאות דופן שנקבעו ליהודים בחקיקה: היה גר בעיר מחוץ לשכונה היהודית, פטור היה מלשאת מגן דוד [אות הקלון] שמטרתו להשפיל, הותר לו ללמד בבית-הכנסת, וכיו"ב. אופיו החזק והבלתי מתפשר וכן אדיקותו הדתית גרמו שהיה אחד הענקים בקרב בני האומה והסמל שמקשר את היהודי למדינתו.¹⁷

ד. המגורשים, האינקוויזיציה ו'הסימן'

אחר גירוש היהודים מספרד בשנת רנ"ב (1492) עד השמד הגדול ברנ"ז (1497), נכנסו לפורטוגאל גולים יהודים מספרד, רובם ממוצא קאסטיליאני, לשהות קצרה או להשתקעות של קבע. גם מגורשים אלה, שחיפשו מקלט מרדיפות האינקוויזיציה הספרדית, נאלצו לשאת 'סימנים יהודיים' תפורים על בגדיהם.

הקמת האינקוויזיציה הלוזיטאנית בימי המלך ז'ואן השלישי (1536), באמצעות הבולָה 'Cum ad nihil Magis', לא מנעה את כניסתם או את יציאתם של יהודים מחצי-האי האיברי. בדרך-כלל הם הגיעו מארצות אירופה או צפון-אפריקה כאנשי-עסקים וכסוחרים. ההוראה המשפטית שגזרה על היהודים בפורטוגאל לשאת 'סימנים מיוחדים' שונתה רק במאה הט"ז, בימי שלטונו של פיליפ השני מלך ספרד. בזמנו חדלו היהודים לשאת 'סימנים אדומים' בני שישה קצוות, בהתאם לפקודת ז'ואן הראשון מפברואר 1429, והחלו לחבוש 'כובע צהוב' או לעיתים 'כובע אדום'.¹⁸

ראוי לציין, כי הסופרים הפורטוגאליים בני המאה הט"ז, שהותירו חיבורים על

16 פרטים על פטור מלא — ראה: ארכיון, פרוטוקולים, כ"י מס' 3, דף 140ב. על מְשטרָה אברהם — ראה: ארכיון, צ'אנסלריה של המלך אפונסו החמישי, ספר לג, דף 134א.

17 הציטוט — ראה: קארבאליו, עמ' 254. [ההדגשה היא שלי — ר"פ].

18 בעניין הכובע הצהוב או האדום, ראה להלן הערה 23.

היהודים והיהדות בארצם, בהם: מייסד התיאטרון ג'יל ויסנטה, החצרן ז'ואן די בארוס, הנזיר הפראנציסקאני פראנסיסקו מאשאדו, ההגמון הכרמליתי אמאדור אראיס, ועוד אנשי-רוח רבים — כלל לא הזכירו בכתיבהם כי יהודי פורטוגאל חוייבו להתגורר בשכונות נפרדות ולשאת 'סימנים משפילים' על בגדיהם.¹⁹

ב'ספרי ההלשנות של האינקוויזיציה הפורטוגאלית' מצאתי שלוש התייחסויות מעניינות על 'הסימן היהודי'. בשלושת המקרים מדובר ביהודים מחוץ לפורטוגאל שבאו לבקר בה, שכן בתקופה זו כבר לא חיו יהודים באופן גלוי בארץ זו דרך קבע. ההלשנה הראשונה — שנמסרה לאינקוויזיציה בליסבון ב-19 ביאנואר 1538 ושעסקה בספרים כתובים עברית שקריאתם אסורה — היא מאת בעל ספרים שטען, כי הספרים שהחזיק היו שייכים ל'יהודי מאלה שנשאו סימן בפאס הנמצאים כאן [בפורטוגאל]'.²⁰ בהלשנה השנייה סופר:

ב-10 באוקטובר 1583, התייצב נונזו ד'יאס דה קוסטה, תושב קואימברה, ואמר שבעת שהותו בוניציה בבית ג'סו חורחה לופס נאס, בא לשוחח עימו פורטוגאלי בשם תומאס גומס, שחבש כובע אדום או צהוב, סימן של יהודים. תומאס אמר לו שדיוגו פרנאנדס ליווה אותו מפורטוגאל ונסע עד רומא כדי לבקש פטור [מן הסימן]. תומאס נראה לא מזמן ב'רחוב החדש' (Rua Nova). הוא סיפר שבא מאנטוורפן ושאחיו דיוגו נאס מונדגו שאל מדוע הוא לא כתב לו. המלשין לבש חולצה עם כפתורי שרוול (avanos) גדולים, כפי שנהגו ללבוש הפלמים (a framenga), אפודה שחורה פתוחה ומתחתה חולצת שרוולים ארוכים תפוסים בכפתורים. כן חבש כובע שחור אשר צדדיו החיצוניים היו עטופים טאפטה. גם בונציה הוא ראה את האנוס לואיס מנדס — שבא מפארה והוחזר לאינקוויזיציה — לובש את 'הסימן היהודי'.²¹

בהלשנה השלישית נמסר שב-2 בדצמבר 1588 הוזמן להתייצב בכית-הדין סימון ליטאו (Simão Leitão), בן פדרו קאלדיירה, יליד אַבְרָאָנְטָס. הוא סיפר, שיצא בדרך היבשה מאורמוז (Ormuz) בסוף 1578 וראה את רואי גונסאלבס דה קאמרה (Rui Gonçaves da Camera) מפליג לטריפולי. חברו של רואי היה פרנאן לובו (Fernão Lobo), 'פורטוגאלי שלבש לבוש יהודי'.²²

19 כוונתי להצגות תיאטרון כגון: 'ספינת הגהינום' (1517), 'הצגת אינס פריירה' (1523), 'השופט מקיירה' (1525) ו'הצגת הרסוקיציה' (1526-1528) לג'יל ויסנטה; ה'רופיקאפנאומה' או 'סחורה רוחנית' (1532) ו'דרשיה האוואנגלי על עקרונות האמונה בין האוואנגליון לתלמוד' (1543) לחצרן הנודע ז'ואן די בארוס; ה'אספקלריה של הנוצרים החדשים והמומרים' לפְּרָאנְסִיקוּ מַאֲשָדוּ (1541); ה'דיאלוגים' (דיאלוג III) להגמון אמאדור אַרְאִיס (1589).

20 'hum judeu destes de synaes de Fez que aqui andam' — ראה: ספרי ההלשנות, ארכיון היסטורי, כרך VI, עמ' 86. בעניין קיום מצוות ומנהגים עלידי 'הנוצרים החדשים' — ראה: פיינגולד.

21 ראה: ספרי ההלשנות, ארכיון היסטורי, כרך VIII, דף 421. [ההדגשות הן שלי — ר"פ].
22 'sendo então companheiro de Fernão Lobo, português que andava vestido de

בין התעודות שבידינו מצויה גם גזרה בדפוס, שנתפרסמה בליסבון ב־6 בספטמבר 1583 על־ידי המלך פיליפ השני, זמן קצר אחרי שכוחות ספרד השתלטו על פורטוגאל. בגזרת המלך נאמר:

[...] והנה נודע לי, כי היהודים שתחת שלטוני, אלה הבאים אל המלכויות הללו ואלה המצויים בתוכה, אינם נושאים את הסימן [...] אי לכך] אני מצווה שמהיום ואילך כל יהודי בפורטוגאל, וגם אלה שייכנסו אליה, יחבוש כובע או כיסוי צהוב [...].²³

ה. 'הסימנים' – איזכור מן המאה הי"ח

במסכת פורטוגאלית נדירה, אשר נכתבה בשנת 1788 ותקציר ממנה פורסם לראשונה בליסבון ב־1821 (שנת ביטול האינקוויזיציה), מצויה התייחסות מפורשת אל 'הסימן' של יהודי פורטוגאל. בפרקים ג-ו של החיבור, סוקר מחברו האנונימי את 'מידת הסובלנות שגילו מלכי פורטוגאל כלפי יהודים ומוסלמים מראשית המלוכה עד ימי המלך מנואל הראשון', דהיינו מן המאה הי"ב עד סוף המאה הט"ו.²⁴ ועל 'הסימן היהודי' אומר המחבר:

בפרק השלישי אני מתאר את הדרכים שבהן היה ניתן למנוע את אובדן [נפשות] הנוצרים: ראשית, לחייב את היהודים ואת המוסלמים להשתמש בסימנים (sinaes) כדי שיהיו ניכרים בתור כאלה; שנית, לאלצם להתגורר באופן נפרד מהנוצרים; שלישית, לאלצם להימנע ככל הניתן מכל מגע וקשר משפחתי עם נוצרים.

רבים היו 'הסימנים' במשך התקופות. את המגן־דוד בן שישה קודקודים הצטרכו היהודים לשאת באופן בולט. אחר־כך הם נדרשו לחבוש כיסוי ראש, כובע משולש או סתם כובע צהוב.²⁵

נוסף ליהודים, הוזכרה במסכת גם האוכלוסייה המוסלמית בפורטוגאל, שסבלה מהשפלות רבות מראשית המונארכיה וחוייבה גם כן להשתמש ב'סימן המיוחד' להבדילם מן הנוצרים. עליהם נאמר בתקציר:

- 23 judeu' ראה: ספרי ההלשנות, ארכיון היסטורי, כרך VIII, עמ' 472.
 ראה: חקיקת פיליפ, ספר חמישי, פרק XCIV. והשווה: ירושלמי, אנוסים, עמ' 208 הערה 14. על משמעות ה'כובעים' ראה נספח בסוף המאמר.
- 24 התקציר מצוי בספרייה הלאומית של ליסבון. עותק ממנו מצוי במחלקת הספרים הנדירים של בית הספרים הלאומי בירושלים. (אני מתכוון לדון בחיבור זה בהודמנות אחרת). ראה: תקציר מסכת, עמ' 5-13, ובמיוחד עמ' 5; וכן דף 2 (מבוא).
- 25 ראה: תקציר מסכת, עמ' 5-6. השווה לגזרה שהטיל פיליפ השני מספרד (לעיל, הערה 23).

המוסלמים הובחנו בשל לכושם האופייני. הם לבשו גלימה (escapulario) וסימן הנודע בשם 'אַלְמֶשִׂיאַס' (almexias). בזמן האחרון נשאו בגדים שעל כתפיהם היה תפור ירח (lua) בצבע אדום, אך אחר־כך נתבקשו להשתמש בצבע צהוב ולבסוף, בתקופה האחרונה, באותו צבע ישן [אדום] שקודם לכן נהגו להשתמש בו.²⁶

אף כי הן היהודים והן המוסלמים חוייבו להיבדל מן הנוצרים, הרי יחסם של הנוצרים הפורטוגאליים כלפי שתי הקבוצות הללו היה שונה לחלוטין. כידוע, המוסלמים לא זכו למנהיגות בעלת מוניטין. אולם דיון על הבדלים אלו אינו נוגע לענייננו כאן.

אחרית דבר

לסיכום — במאמר זה נבחנו, בקווים כלליים, מדיניותם של כמה ממלכי פורטוגאל כלפי 'הסימן היהודי'. קשה להצביע על מדיניות אחידה ועקבית של המלכים השונים בדבר ההוראות לנשיאת 'הסימן' המשפיל. התייעוד שנבדק מלמד, שמאז נגזרה גזרה זו בוועידה הלאטראנית הרביעית (1215) עד ימי המלך אפונסו הרביעי במחצית הראשונה של המאה הי"ד התאפיינה המגמה המלכותית בחוסר הקפדה ואפילו התעלמות מהוראות הכנסייה בנדון. בימי שלטונו של דון פרנאנדו, במחצית השנייה של המאה הי"ד, בולטת מדיניות רשמית של 'מתן פטורים' ליהודים מסויימים אולם במקביל הורגש הלהץ הכבד של חברי ה'מועצות' ונציגי הקורטס שדרשו דרך קבע מן השליטים ציות לפקודות הכנסייה. קו הרבה יותר חריף נגד היהודים החל להתפתח בפורטוגאל בשנות השמונים של המאה הי"ד והגיע לשיאו בראשית המאה הט"ו. המגמה האנטי־יהודית הקשוחה של המלך דואן הראשון מציינת נקודת שיא ביחס לשימוש ב'אות הקלון', ו'פרשת סאנטארם' מעידה על כך. במחצית השנייה של המאה הט"ו, ניכר המשך ישיר במדיניות הנוקשה בדבר נשיאת 'הסימן היהודי', אם כי אנשי־חצר יהודים, בעיקר גובי המיסים שבהם, עדיין הצליחו לקבל 'פטורים מלאים' מידי השליטים, כתמורה לנאמנותם לכתר.

האנוסים בפורטוגאל לא חוייבו לשאת את 'הסימן היהודי', וכנראה שבמאה הט"ז ענדו את 'הסימן' רק יהודים שהגיעו לפורטוגאל מאירופה הנוצרית ומצפון־אפריקה. נסיים כסיפור שהיה נפוץ בפורטוגאל במאה הי"ח, המתקשר לענייננו. המלך דון ז'וסֶה קיבל הצעה מחברי האינקוויזיציה לחייב את כל הנוצרים החדשים שבמלכותו לשאת כובע לבן (chapeu branco) כ'אות קלון', כדי שהכל ידעו כי בעורקיהם זורם דם יהודי. למחרת הגשת ההצעה התייצב השר הראשי

26 ראה: תקציר מסכת, עמ' 6. דיון במעמדם של המוסלמים ובהבדלים בגישת המלכות הפורטוגאלית ליהודים ולמוסלמים מחייב מחקר לעצמו, עד כה הנושא הוזכר במחקרים בדון אגב, עיין למשל: גאמה־בארוס.

סְבֵאשְׁטִיאָן די מְלוֹ 'מארקָן מפומבאל' (1699-1782) בארמון המלך, ובידו שלושה כובעים לבנים. כאשר נשאל על-ידי עמיתו המדינאים מדוע הביא עימו את הכובעים, השיב השר: הכובע הראשון נועד למלך, השני — לאינקוויזיטור הראשי והשלישי — בשבילי.²⁷

27 ראה: בוקסר, עמ' 262. הסיפור כמעט לא הוזכר בספרות המודרנית.

נספח

מונחים הקשורים ב'הסימן היהודי' בפורטוגאל

- (א) התיעוד הפורטוגאלי מבחין בין שלושה סוגים שונים של 'סימנים':
- (1) gorro: כומתה מבד או מצמר לכיסוי ראש.
 (2) barrete: כובע משולש (בצורת חרוט), בדומה לאלה שחבשו הקארדינאלים או אנשי כנסייה בכירים. בלקסיקונים ספרדיים משמש לכך המונח: sombrero bonete
 (3) chapeu: כובע בפורטוגאלית.
- (ב) sinaaes / signaaes: 'סימנים' שהוכרחו היהודים לשאת על לבושם — כובעים או פיסות בד תפורות על בגדיהם.
- (ג) dois, tres e seis pernas: במקורות נאמר, שהכובעים שחבשו היהודים בפורטוגאל בתקופות השונות יכלו לשאת שתיים, שלוש או שש 'רגליים' (או קודקודים, קצוות).
- (ד) almexias: 'הסימן המשפיל' שהוכרחו המוסלמים לשאת על גלימותיהם. זו היתה פיסת בד, בצורת ירח מצבע אדום, שהיתה תפורה על כתפיהם.

הפניות ביבליוגראפיות

F. de Almeida, <i>História da Igreja em Portugal</i> , 4 vols., Coimbra 1910.	אלמיידה
ANTT, Livro das Leis e Posturas Antigas.	ארכיון, החוקים
Arquivo Histórico Português vol. VI, VIII, Lisboa 1906-1908.	ארכיון היסטורי
ANTT, Collectorio das Cortes.	ארכיון, פרוטוקולים
ANTT, Livros de Chancellaria dos Reis.	ארכיון, צ'אנסלריה
ANTT, Cortes do Reino de Portugal.	ארכיון, קורטס
ANTT, Suplemento das Cortes do Reino.	ארכיון, תוספת
כל הארכיונים שצוינו, פרט לארכיון היסטורי, ושסימנם ANTT, מקומם הוא: Araquívio Nacional da Torre do Tombo, Lisboa.	
S. Baron, <i>A Social and Religious History of the Jews</i> , New York 1957, vol. IV.	בארון

Ch. R. Boxer, *O Imperio Colonial Português*, Lisboa-São Paulo 1981. בוקסר

ח' ביינארט, 'ה"סימן היהודי" בספרד וקיום "צו הסימן" בימי המלכים הקאתוליים', בין ישראל לאומות, קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 29-41.

— —, 'מגורי היהודים בספרד במאה ה"ט' וגזירת ההפרדה', ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 61-85.

H. Gama Barros, 'Judeus e Mouros em Portugal em épocas passadas', *Revista Lusitana*, XXXIV (1936), pp. 165-265. גאמה-בארוס

A. de Gusmão, *Nuno Gonçalves* (Colecção Saber No 5), Lisboa, 1957. גוסמאן

A. Vieira Santos, *Os Panéis de São Vicente de Fora*. Lisboa 1959. ויאירה-סאנטוס

Ordenações do Senhor Rey D. Affonso V, Coimbra 1792. חקיקת אפונסו

Ordenações do Senhor Rey D. Manuel, Coimbra 1797. חקיקת מנואל

Ordenações Filipinas (Reinado de Felipe II). חקיקת פיליפ

ח"י ירושלמי, 'אנוסים החוזרים ליהדות במאה ה"ז: השכלתם היהודית והכשרתם הנפשית', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים 3-11 באוגוסט 1969, כרך ב, עמ' 201-209.

Y.H. Yerushalmi, *The Lisbon Massacre of 1506 and the Royal Image in the Shebet Yehudah* (HUCA Annual Supplements, No 1) Cincinnati 1976. ירושלמי, פרעות

J. Leite de Vasconcellos, *Etnografia Portuguesa*, vol. IV, Lisboa 1958. לייטה די

E. Lipiner, *Santa Inquisição: Terror e Linguagem*, Rio de Janeiro 1977. ואסקונסלוס

— —, *O Tempo dos Judeus*, São Paulo 1982. ליפניר, זמנס

J. Mendes dos Remedios, *Os Judeus em Portugal*, Coimbra 1895. מנדס דוס רמדיוס

J. Saraiva, *Os Panéis do Infante Santo*, Leiria 1925. סאראיבה

F. da Silva Correia, 'Formação das Misericórdias Portuguesas', *Estudos sobre a historia da assistencia pública em portugal*, Lisboa 1944. סילבה-קורריה

Livro das Denunciações do Santo Ofício, AHP, vols. VI, VIII. ספרי ההלשנות

J. de Figueiredo, *O Pintor Nuno Gonçalves* (Arte Portuguesa Primitiva, vol. I), Lisboa 1910. פיגייירו

ר' פיינגולד, 'אורח חיים יהודי של אנוסי פורטוגאל במאה ה"ט על פי "ספרי ההלשנות" של האינקוויזיציה', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 149-156.

M.J. Pimenta Ferro, *Os Judeus em Portugal no século XIV*, Lisboa 1979. פימנטה פרו

J. de Carvalho, 'Uma Epístola de Isaac Abravanel', *Estudos sobre a cultura Portuguesa do Século XVI*, Coimbra 1949, pp. 7-14. קארבאליו

M. Kayserling, *História dos Judeus em Portugal*, São Paulo 1970. קייזרלינג

G. Kisch, 'The Yellow Badge in History', *Historia Judaica*, 19 (1957), pp. 89-146. קיש

V. Ribeiro, 'História da Beneficencia Pública em Portugal', *O Instituto*, 48-54 (1901-1907). ריביררו

Extracto de hua memoria sobre a Tolerancia dos Judeus e Mouros em Portugal, Na Imprensa Nacional, Lisboa 1821. תקציר